

SŁAWOMIR AUGUSIEWICZ
Uniwersytet Warmińsko-Mazurski
Instytut Historii
ORCID: [0000-0002-5875-2550](https://orcid.org/0000-0002-5875-2550)

Korespondencja wojskowa hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655, cz. 1: Diariusz kancelaryjny 1649–1653, oprac. Mirosław Nagielski, Konrad Bobiatyński, Przemysław Gawron, Krzysztof Kossarzecki, Piotr Kroll, Andrzej Adam Majewski, Dariusz Milewski, Warszawa: Wydawnictwo Neriton, 2019, ss. 890.

Spośród najwybitniejszych postaci życia społeczno-politycznego Rzeczypospolitej XVII w. jedynie Stefan Czarniecki¹, Hieronim Radziejowski² i Stanisław Jabłonowski³ posiadają, uznawane już dziś za klasyczne i niemal wzorcowe dla tego typu prac, biografie. W ostatnich latach ukazały się podobne, spełniające wymogi stawiane przez współczesną naukę historyczną, oparte na szerokiej kwerendzie krajowej i zagranicznej, monografie poświęcone Michałowi Kazimierzowi Pacowi⁴ i Aleksandrowi Hilaremu Polubińskiemu⁵. Zapewne bogactwo materiału źródłowego dotyczącego osób prowadzących aktywne życie polityczne, utrzymujących rozległą korespondencję, jak też jego rozproszenie w wielu zbiorach archiwalnych i bibliotecznych, wymagające znacznego wysiłku heurystycznego i interpretacyjnego, stanowi podstawową przeszkodę dla opracowania wspomnianych biografii. Nie inaczej rzecz się ma w przypadku Janusza II Radziwiłła, czołowego magnata litewskiego, aktywnego w okresie wojen kozackich, moskiewskich i szwedzkich, który, jak żaden bodajże inny w epoce nowożytnej, ogniskuje

¹ Adam Kersten, *Stefan Czarniecki 1599–1665*, Warszawa 1963.

² *Idem*, *Hieronim Radziejowski. Studium władzy i opozycji*, Warszawa 1988.

³ Marek Wagner, *Stanisław Jabłonowski (1634–1702). Polityk i dowódca*, Siedlce 1997

⁴ Konrad Bobiatyński, *Michał Kazimierz Pac. Wojewoda wileński, hetman wielki litewki*, Warszawa 2008.

⁵ Andrzej A. Majewski, *Aleksander Hilary Polubiński (1626–1679). Marszałek wielki litewski*, Warszawa 2017.

uwagę badaczy, a w stosunku do którego, przede wszystkim ze względu na jego postawę wobec agresji szwedzkiej jesienią 1655 r., formułowane są do dziś skrajnie przeciwne oceny. Zarówno leciwy już szkic Edwarda Kotłubaja⁶, jak i stosunkowo niedawna publikacja Henryka Wisnera⁷, obok kilku biogramów słownikowych i dość sporej nawet liczby artykułów poświęconych wybranym aspektom z biografii wojewody wileńskiego i hetmana wielkiego litewskiego, nawet przy ich znaczącej wartości merytorycznej, nie wypełniają tej luki. Dlatego ze szczególnym uznaniem przyjmujemy publikacje źródłowe, zwłaszcza, w tym kontekście, tematyczne, poświęcone wybranym osobistościom, poszerzające wiedzę na ich temat, ułatwiające dostęp do materiałów ich dotyczących i wzbogacające warsztat badawczy, wiele z nich wprowadzające do obiegu naukowego, stanowiące być może na przyszłość impuls do opracowań biograficznych.

Nie inaczej cel swojej edycji źródłowej przedstawiają autorzy publikacji: *Diariusz kancelaryjny 1649–1655*, stanowiącej część pierwszą zbioru: *Korespondencje wojskowe hetmana Janusza Radziwiłła w latach 1646–1655*. Powstała ona w opracowaniu uznanych badaczy dziejów nowożytnych państwa polsko-litewskiego połowy XVII w., związanych z warszawskimi ośrodkami naukowymi: Mirosława Nagielskiego, Konrada Bobiatyńskiego, Przemysława Gawrona, Krzysztofa Kossarzeckiego, Piotra Krolla, Andrzeja Adama Majewskiego, Dariusza Milewskiego. Warto wspomnieć, że Nagielski jest autorem ważnych dla badań nad dziejami wojen Rzeczypospolitej edycji źródłowych⁸. Jak zaznaczyli we wstępie wydawcy, Janusz Radziwiłł „nie zasłużył ani na miano arcyzdrajcy, ani bohatera litewskiego państwa walczącego rzekomo o wyzwolenie Wielkiego Księstwa Litewskiego spod polskiej dominacji, z całą pewnością powinien jednak doczekać się wreszcie rzetelnej naukowej biografii, uwzględniającej wszystkie niuanse jego życia politycznego i prywatnego” (s. 26). I dalej; „Wydawany obecnie diariusz nie tylko wzbogaca naszą wiedzę na temat działań sił litewskich w zmaganiach z powstaniem kozackim, lecz także wnosi nowe ustalenia do złożonej biografii hetmana wielkiego litewskiego Janusza Radziwiłła” (s. 49).

⁶ Edward Kotłubaj, *Życie Janusza Radziwiłła*, wyd. I, Wilno–Witebsk 1859, wyd. II, Oświęcim 2016.

⁷ Henryk Wisner, *Janusz Radziwiłł, 1612–1655. Wojewoda wileński, hetman wielki litewski*, Warszawa 2000.

⁸ *Relacje wojenne z pierwszych lat walk polsko kozackich powstania Chmielnickiego okresu „Ogniem i mieczem” (1648–1651)*, wyd. Mirosław Nagielski, Warszawa 1999.

Książka składa się ze wstępu (s. 7–50), tekstu źródłowego *Diariusz kancelaryjny hetmana polnego lit. Janusza Radziwiłła* (s. 51–853), dwóch aneksów źródłowych (s. 854–860) oraz indeksów osobowego (s. 861–880) i miejscowego (s. 881–890). Wstęp rozpoczyna krótki zarys biografii Janusza Radziwiłła (s. 7–26). Następnie omówiono podstawę źródłową edycji (s. 26–48). Na *Diariusz kancelaryjny* składają się fragmenty pochodzące:

- z zawierającego pamiętniki i diariusze przedstawicieli rodu Radziwiłłów działu VI Archiwum Radziwiłłowskiego w Archiwum Głównym Akt Dawnych w Warszawie, obejmujące okresy: od 23 VI 1649 do 21 V 1651 r. (opublikowane na s. 53–675), od 10 XI do 29 I 1652 r. (s. 706–737) oraz korespondencję od 18 do 24 X 1653 r. (s. 849–853);
- z Biblioteki Jagiellońskiej w Krakowie, obejmujące okresy od 21 V do 9 VI 1651 r. (s. 676–706) i od 15 VI do 22 VII 1652 r. (s. 737–766);
- z Rosyjskiej Biblioteki Narodowej w Sankt Petersburgu, obejmujący okres od 6 VII 1653 do 12 IX 1653 r. (s. 767–848).

We wspomnianych aneksach zawarto kolejne, krótkie fragmenty diariusza. Wydawcy nie podali uzasadnienia tej decyzji, być może wynikała ona ze szczerkowego charakteru źródła. W Aneksie I (s. 854–857) znajdziemy diariusz z 6–10 II 1649 r., dotyczący zdobycia Mozyrza przez wojska litewskie, zachowany w Narodowej Bibliotece Ukrainy im. Wiernadzkiego w Kijowie. Fragment ten, chronologicznie najwcześniejszy, nie pokrywa się zawartością treściową z pozostałymi rękopisami. Aneks II (s. 858–860) zawiera fragment dotyczący wydarzeń z 6–7 VI 1651 r., pochodzący z Narodowego Historycznego Archiwum Białorusi w Mińsku. Uzupełnia on zasadniczy tekst źródłowy za okres 23 VI 1649 r.–24 X 1653 r. (AGAD, BJ i RBN w Petersburgu) dotyczący m.in. kampanii Radziwiłła przeciwko Kozakom z początku 1649 r. i łojowskiej latem tegoż roku, komisji wojskowej w Wilnie z maja 1650 r., przygotowań i początku kampanii kijowskiej do 9 VI 1651 r., a więc bez bitwy pod Łojowem 6 lipca, zdobycia Kijowa 4 sierpnia i kampanii białocerkiewskiej 2–28 IX 1651 r.

Układ treści diariusza jest chronologiczny, śródtytułami (pogrubiona czcionka) zaznaczono podstawę źródłową następującego po nich tekstu, w nawiasach kwadratowych podano numer strony rękopisu. Edycję przygotowano w oparciu o *Instrukcję wydawniczą dla źródeł historycznych od XVI do poł. XIX w.* Kazimierza Lepszego (Warszawa 1953), zdecydowano się jednak na wprowadzenie pewnych zmian: zrezygnowano ze stosowania kropek między sigłami oznaczającymi skróty

tytułów złożonych z kilku wyrazów i rozwiązano skróty następujące po tytule (np. MMP – Mój Miłościwy Pan). Podano w nawiasach kwadratowych identyfikację osób wymienianych pierwszy raz tylko z urzędu lub funkcji, w ten sam sposób uzupełniono brakujące imiona lub urzędy, poszerzając informację o nich w krótkich przypisach. Również w przypisach identyfikowano miejscowości poprzez podanie województwa, ziemi (Korona) lub powiatu (Wielkie Księstwo Litewskie), w których leżały. W dacie zapisów kancelaryjnych i dokumentów dodawano w nawiasie kwadratowym cyfry rzymskie po zapisanej słownie po łacinie nazwie miesiąca. Wyrazy niezrozumiałe nadpisane lub dopisane na marginesie, niepewne lekcje i inne informacje dotyczące rękopisu podawano w przypisach kursywą.

Na diariusz kancelaryjny składa się zapis czynności hetmana z rejestrami wpływających i wydawanych dokumentów. Oprócz korespondencji z urzędnikami centralnymi litewskimi i koronnymi oraz ziemskimi, oficerami, szlachtą *etc.* oraz aktami skarbowo-wojskowymi źródło zawiera także „awizy, jakie docierały do obozu hetmańskiego od szpiegów rozesłanych nad przeprawy dniewprowe dla obserwacji oddziałów kozackich” (s. 37) oraz „różnorodne materiały, jak choćby konfesaty jeńców, spisy postrzelanych i poranionych żołnierzy, czy też komputy wojska litewskiego uczestniczącego w poszczególnych kampaniach” (s. 48). Jest więc to źródło znacznie bogatsze i bardziej różnorodne niż publikowane w ostatnich latach korespondencje hetmańskie Stanisława Koniecpolskiego⁹ i Potockich¹⁰. Słusznie wydawcy zaznaczyli we wstępie, że „dla XVII wieku nie mamy żadnego podobnego” (s. 48). Oprócz materiałów do badań nad zagadnieniami *stricto* wojskowymi: przebiegiem poszczególnych kampanii, składem i organizacją armii litewskiej czy działaniami wywiadu hetmańskiego, dostarcza mnóstwo informacji biograficznych, dotyczących klienteli radziwiłłowskiej czy polityki wewnętrznej (zwłaszcza wobec Kozaczyzny) i zagranicznej Rzeczypospolitej.

⁹ *Korespondencja Stanisława Koniecpolskiego, hetmana wielkiego koronnego*, opr. Agnieszka Biedrzycka, Kraków 2005.

¹⁰ *Listy hetmańskie rodu Potockich*, t. I: *Korespondencja Mikołaja Potockiego. Hetman polny koronny 1637–1646, hetman wielki koronny 1646–1651*, wyd. Maciej Franz, Warszawa 2018; t. II: *Korespondencje Stanisława Rewery Potockiego. Hetman polny koronny 1652–1654, hetman wielki koronny 1654–1657*, wyd. Piotr Kroll, Warszawa 2019; t. III: *Korespondencje Szczęsnego Kazimierza Potockiego. Hetman polny koronny 1692–1702, hetman wielki koronny 1702*, wyd. Karol Kościelniak, Warszawa 2019; t. IV: *Korespondencje Andrzeja Potockiego. Hetman polny koronny 1684–1691. Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman polny koronny 1706–1707, hetman wielki koronny 1707–1710*, wyd. Tomasz Ciesielski, Maciej Franz, Warszawa 2019; t. V: *Korespondencja Józefa Potockiego. Hetman wielki koronny 1739*, wyd. Tomasz Ciesielski, Warszawa 2019.

Choć w publikacji zawarto źródła znane już i wykorzystywane przez badaczy, to jednak zebranie tego materiału, opracowanie naukowe i chronologiczne uporządkowanie poszczególnych fragmentów z różnych zbiorów archiwalnych w jednym tomie z pewnością jest dokonaniem ważnym, spełniającym cele wyrażone przez wydawców na wstępie.

Z recenzenckiego obowiązku warto tylko sprostować dostrzeżoną podczas lektury pomyłkę (przypis 895 na stronie 708), popełnianą zresztą dość często w różnych publikacjach. Gabriel Woyniłłowicz we wszystkich znanych źródłach jest wymieniany tylko z jednego imienia. Michałem nazwał go Wespazjan Kochowski, przypisując mu także starostwo krośnieńskie, którego Woyniłłowicz w rzeczywistości nigdy nie miał. Z pewnością można też zawęzić cezurę dotyczącą jego śmierci, można sądzić, że miało to miejsce już przed 11 VIII 1664. Na początku 1652 r., w okresie, z którego pochodzi zawarta w wydawnictwie informacja o Woyniłłowiczu, był on w istocie rotmistrzem własnej chorągwi kozackiej (do końca drugiego kwartału 1653 r.) i porucznikiem chorągwi husarskiej Jana Baranowskiego, być może wchodzącymi w skład pułku wojewody ruskiego Jeremiego Wiśniowieckiego, którym dowodził zarówno podczas kampanii białocerkiewskiej, jak i na Zadnieprzu na początku 1652 r. Jako porucznik chorągwi kozackiej hetmana Stanisława „Rewery” Potockiego występuje później, w 1653 r.¹¹

¹¹ Sławomir Augustyewicz, *Gabriel Woyniłłowicz, oficer jazdy koronnej z pol. XVII w. Zarys biografii* [w:] *Studia z dziejów wojskowości*, t. I, Białystok 2012, s. 101–102, 110–114, 126; tamże wykaz źródeł; [Wespazjan Kochowski], *Historia panowania Jana Kazimierza przez nieznanego autora*, wyd. Edward Raczyński, Poznań 1840, t. I, s. 141, 290, 352, 379; *idem*, *Historia panowania Jana Kazimierza z Klimakterów Wespazjana Kochowskiego*, wyd. Edward Raczyński, Poznań 1859, t. I, s. 134, 276, 335, 360; Krzysztof Chłapowski, *Starostowie niegrodowi w Koronie 1565–1795. (Materiały źródłowe)*, Warszawa 2017, s. 217.